

• ЗІБРАННЯ ТВОРІВ •

І С М А Ї Л
ГАСПРИНСЬКИЙ

ФРАНЦУЗЬКІ ЛИСТИ.

ПОВІСТІ ТА ОПОВІДАННЯ

т. I

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2023

РОЗДІЛ І

ФРАНЦУЗЬКІ ЛИСТИ¹

1887. — 25 січня, № 4

I

Можливо, у сувої життя долю мою записано якось інакше, ніж у більшості моїх одновірців! Саме тоді, коли кожен порядний мусульманин, що має гроші, прагнув побувати у священній Аравії, мене доля закинула до країни френгів² — тих самих, що про них у нас, на Сході, часто ширяться такі цікаві чутки й різні оповідки.

¹ Відомий твір І. Гаспринського, опублікований на сторінках газети «Перекладач-Терджиман» у 1887–1889 рр. під псевдонімом Молла Аббас Франсові. Від початку автор поділив його на розділи, проте з № 7 1887 року цей поділ зникає. Жанр твору багато дослідників визначають як роман. Включає також інші твори: «Дар-ур Рахат мусульманлари» (Таємнича країна / Мусульмани країни Благоденства), «Африканські листи», «Країна амазонок». З цим романом взаємопов'язане незакінчене оповідання «Випадкова зустріч із Муллою Аббасом Франсеві: відвідування Гюль Баби». Відомо, що автор планував написання ще одного твору, пов'язаного з «Французькими листами», — «Країна божевільних», який, мабуть, так і не було опубліковано. У 2001 році текст роману з арабографічної частини «Терджимана» транслітерував І. А. Керимов і видав під загальною назвою «Молла Аббас» (Гаспринський І. Молла Аббас: роман. 2 томлукъ / [под ред. И. Керимова]. — Симферополь: Къырым-девлетокъув-педагогика нешрияты, 2001. — 400 с.). Аналогічну транслітерацію латиницею зробили Явуз Акпінар і Байрам Орак (Frëngistan mektüpleri., Dar ür rahat müsülmanları // İsmail Gaspralı, Seçilmiş Eserleri: 1, Romanve Hikayeleri, Neşre Naz. Y. Akpınar, N. Muradov, B. Orak, İstanbul: Ötüken Yayınevi, 2003. — S. 81—275). Текст роману російською мовою зібрав В. Ю. Ганкевич із 60 чисел газети «Терджиман» і 2003 року опублікував окремим виданням (Гаспринський І. Французские письма / сост. В. Ганкевич; худож. З. Трасинова. — Симферополь: Доля, 2003. — 223 с.)

² Європейців. Прим. І. Гаспринського.

Коли мої однокашники, шакирди¹ великого Ташкентського медресе, прославляли милосердного Аллаха службою духовною або благочестивим відвідуваннями священних місць ушляхетнювали очі свої, я, раб Божий, поневірявся з однієї країни Френкистану до другої, далекий не лише від святинь, а й роками не чуючи правовірного слова! Я не нарікаю на долю й навіть вдячний їй, адже, блукаючи Угорщиною, мав нагоду вклонитися прахові давно забутого мученика й святого Гюль Баби²; а на французькій землі — священному прахові «сорока святих», що полягли героїчною смертю, захищаючи мусульман, що відступали, від нещадної руки Карла Мартела³.

Пройшовши благословенними місцями Андалузії⁴, я дістався тієї скелі біля Середземного моря, звідки славетний мусульманський полководець Тарік⁵ сказав своїм військам: «Попереду — ворог, якому нема ліку, перемога та слава, позаду нас — море, кораблі й безчестя відступу. Мусульмани

¹ Студент медресе або аналогічного мусульманського навчального закладу.

² За переказами, був дервішем на ім'я Зекі, прозваний Гюль Бабою за свою любов до троянд. У 1541 році прийшов до Буди (Будапешта) разом з турецькими воїнами. Восьмикутну гробницю Гюль Баби збудовано за часів османського правління між 1543 і 1548 роками за наказом третього паші Буди поблизу мосту Маргіт. Гробниця має плаский купол, крита свинцевими пластинами й дерев'яними плитками. Під час другої битви за Буду 1686 року за Габсбургів гробниця дивом залишилася неушкодженою, але була перетворена на каплицю католиками-езуїтами, які перейменували її в каплицю Святого Йосипа. 1885 року османський уряд доручив угорським інженерам відновити гробницю, і, коли роботу було завершено в 1914 році, її проголосили національною пам'яткою. Гробницю заново відбудовано в 1960-х, а в 1990-х роках її реставровано повторно. Нині гробниця Гюль Баби є власністю Республіки Туреччини.

³ Карл Мартел (686 або 688–741) — майордом (старший сановник двору Меровінгів) франків (союз давньогерманських племен) у 717–741 рр., що увійшов в історію як рятівник Європи від арабів у битві під Пуатьє (10 жовтня 732 року). Прадід Карла Великого.

⁴ Історична область у південній Іспанії, де з VIII по XIII ст. панували араби.

⁵ Тарік ібн З'яд (670–720) — арабський полководець берберського походження, що завоював Вестготське королівство.

мусять здобути перемогу або померти, але не відступати. Тож нам більше не потрібні кораблі — наказую їх спалити. А ви, браття, ідіть уперед!»

Благочестиво вклоняючись цим давно забутим священним місцям, я мимохіть спізнавався з френгами й обертався серед них. Про френгів та їхнє життя хочу я вам тепер оповісти, як зможу, бо мало кому з вас випаде навіч побачити ці далекі, дивовижні країни й цікавих людей Френкистану.

Я залишив Ташкент у двадцять два роки, закінчивши, як міг, курс усіх наук. Статок, що залишився від батька, — нехай земля йому буде пухом, — і самота давали мені змогу докінчити навчання і виховання, подорожуючи благословенними мусульманськими землями. Через Оренбург і Москву дістався я до Одеси. Перебування в Росії, розпитування казанців значно розширили мої знання, і західні країни починали мене цікавити дедалі більше.

Знаючи з давнього сказання про існування мусульманських святинь у Європі, я вирішив доручити себе їхній охороні й податися до чарівних країн френгів. Моя рішучість могла не витримати, але справі допомогла... «О, жінки, жінки!» — мовив один знакомитий френг, і він мав слухність, бо мене, що вже збирався перескочити з Одеси до священного Стамбула й далі, вона повела за собою на площу Мадлени в Парижі, і замість величної бані Святої Софії¹ милувався я струнким громаддям храму Магдалени²! Великий Аллах! Він дозволяє жінкам робити дуже багато чого. Це не так помітно у нас, в Туркестані, але тут, у країні френгів, це очевидно.

¹ Собор Святої Софії, Ая-Софія — колишній патріарший православний собор, згодом — мечеть, нині — музей; всесвітньо відома пам'ятка візантійської архітектури, символ «золотої доби» Візантії. Офіційна назва пам'ятки нині — музей Ая-Софія.

² Церква Сен-Мадлен — церква Святої Марії Магдалини у 8-му окрузі Парижа на однойменній площі, вписаній в ансамбль більшої площі Згоди. Разом з іншими будівлями площі є взірцем архітектури французького класицизму.

II

Це вона, всемогутня доля, звела мене в Одесі з прекрасною френгійською дівчиною, мадемуазель Жозефіною. Вона, назвавшись приятелькою мого батька, прив'язала до мене, коли я вперше відвідав одеський театр. З театрами я був знайомий ще з Москви. Це такий дім різних видо-вищ, де говорять те, що було, і те, чого не було, виставляючи напоказ те, що вважають за потрібне унаочнити, бо все на світі — то Божа благодать, та тільки не публічно й не всім... Френги щодо цього дотримуються іншої думки. Їх в Одесі багацько, і країна їхня звідси не така вже й далека.

У театрі мені випало сісти поряд із цією Жозефіною. Дівчина була щільно запнута від шиї до кінчиків ніг чорною багатою сукнею. Порівняно з іншими сотнями напівроздягнених жінок, оглядаючи яких, я змушений був безупинно повторювати священні слова проти спокуси, вона здавалася сором'язливою, скромною, як мусульманка. Я тільки одного не розумів — навіщо вона прийшла сюди й до того ж, здається, сама. Прояснилося все пізніше... Після того, як чоловіки й жінки, що грали на сцені, привселюдно обнялися й поцілувалися, сусідка моя звернулася до мене турецькою:

— Ефенді, вам сподобалася ця сцена?

Зрадівши звукам знайомої мови, що полилися з рожевих уст чорного соловейка, я, щоб показати своє розуміння пристойності, відповів:

— Ханім, сцена нічогенька.

Здається, вона про чоловіка, що повернувся з війни після довгої, сповненої різних небезпек розлуки до своєї коханої. Вони, мабуть, співали одне одному про свої страждання і тугу; це непогано, але вони забули правила пристойності й поквапилися поцілуватися раніше, ніж опустилася завіса.

— У поцілунку немає гріха, — додав я, уважно поглядаючи на цікаву сусідку, — та це мало б відбуватися за вівсяно... Соловейк пестить троянду опівнічної години або

на зорі; хоча чуємо ми пісні кохання, та шепіт пристрасті прихований од нас, — продекламував я задля більшої ясності своїх слів.

Прекрасна сусідка усміхнулася і, очевидно, почувавши сором за своїх земляків, зауважила:

— У кожному краї свої звичаї.

— Чи можна спитати, хто ви, — звернувся я до неї, вельми ніяковіючи. — Ви так добре говорите по-мусульманськи, що я охоче став би вашою жертвою!

— Звуть мене Жозефіною, я французенка, з Парижа. Повертаюся додому зі Стамбула, де прожила кілька років поміж мусульманами. Воістину чудові люди!

Нарешті я зрозумів скромність моєї сусідки, її закрите убрання — вплив стамбульської благочинності й благочестя. Недаремно вона так довго жила поміж мусульманами! Її скромність, що межувала зі соромливістю справжньої мусульманки, і нескромні, однак прекрасні форми, рельєфно увиразнені міцно облиплюю сукнею, справляли на мене сердечну втіху та збуджували внутрішню теплоту. Я був задоволений нею.

— А ви дозволите мені спитати, з ким я маю честь говорити в цю щасливу мить, — звернулася вона до мене.

— Я, ташкентський бай¹, звуть мене Молла Аббас. Їду до Стамбула та Єгипту повчитися та уклонитися святим місцям.

— Бажаю вам щасливої дороги! Чудові країни, але хто відпустив вас такого молодого у такі далекі краї?

— Дякую вам, ханим, це, мабуть, доля, та до того ж я не маю близьких, щоб спитати їхнього дозволу, а кошти — Аллахів дарунок.

Багато хто з публіки з неприхованою цікавістю витріщався на мене та мою співбесідницю і, здається, про нас уже пліткували. Я навіть думаю, що чимало жінок заздри-

¹ Багач (у Середній Азії).

ли прекрасній Жозефіні, бо від початку вистави безсоромно розглядали мене крізь висячі окуляри й короткі труби¹, а чоловіки заздрили мені, адже мадемуазель Жозефіні було байдужісінько до їхніх непристойних поглядів! Однак я, соромлячись і червоніючи до поту під нахабними оглядинами, завважив Жозефіні-ханім, що збираюся піти звідси чимскоріше. Вона, котра дихала кілька років мусульманським повітрям, цілком зрозуміла моє збентеження і запропонувала провести решту вечора з нею, чимдалі від галасу та зухвалих поглядів. Вона сказала, що сюди її загнала надзвичайна нудьга й буде вельми рада дізнатися дещо про Туркестан, повідомивши мені своєю чергою враження про Стамбул. Я щиро зрадів такому приємному товариству.

«Хіба є подорожній, який би, знемагаючи від спраги, не схилився до криниці з джерельною водою; хіба не божевільний той, хто викидає прекрасну троянду, не піднісши її до вуст?»

Удвох ми поїхали до її готелю. Вона винаймала дві просторі кімнати. Хочу вас попередити: не грішіть, думаючи про нас погане. Жозефіна трималася так бездоганно, що навіть у Кашгарського правителя не виникло б і гадки про непристойність. Я не пив ні вина, ані горілки. Люб'язна господиня частувала мене солодкими водами та фруктами та, як чарівна пері, захоплювала й розважала дотепними оповідями й цікавими подробицями про Френкистан.

III

1887. — 1 лютого, № 5

Увесь наступний тиждень ми із Жозефіною майже не розлучалися. Ця дівчина що не день, то дедали більше захоплювала мене своїми розповідями про френгів та френг-

¹ Лорнети й біноклі. *Прим. авт.*

ську землю. Виявляється, це дуже цікавий народ, і в житті, і в історії якого є багато повчального.

Знайомство з Жозефіною остаточно зміцнило в мені бажання познайомитися з Європою і вже потім здійснити очисну мандрівку святими мусульманськими землями. Міркував я собі так: по-перше, гроші є — чому не подивитися Божий світ? По-друге, подорож френгськими землями цілком безпечна та зручна: немає ні розбійників, ні безводних пустель. Тут дівчата й жінки здійснюють далекі переїзди, і ніхто їх не сміє скривдити. Такі порядки в усіх френгських країнах. По-третє, в Європі є багато такого, чого немає в наших краях, потрібно все це бачити, адже бачити та знати все — невіддільна достойність людини. Подорожувати, спостерігати, дізнаватися — це означає навчатися у живої, світової аудиторії.

Мадемуазель Жозефіна, як «віддана приятелька», сама зголосилася супроводити мене до Парижа, який вона називала європейською Бухарою, а там допомогти мені швидше засвоїти френгську мову. А позаяк мовою цією послуговуються усі учені френги, то, знаючи її, можна подорожувати всіма без винятку західними землями.

Нова знайома виявилася для мене справжньою навчителькою (я бачив, що вона справді дуже багато знає), тож треба було запропонувати їй пристойну винагороду, та вона від цього відмовилася. Це, звичайно, не завадило мені віддячити їй за увагу і зацікавлення пристойними бакшишами¹, водночас не порушивши «благородних стосунків безкорисливої дружби». Тож я так і вчинив.

Я вже мав нагоду дізнатися, що Жозефіна любить сибірські хутра, тому за два дні до від'їзду з Одеси надіслав їй готову шубку за 350 руб. — на спогад про нашу дружбу і вельми приємне знайомство. Хоча вона трохи розгнівалася, що я витрачаюся на даремні дарунки, і серйозно

¹ Дарунками.

почала переконувати мене, мовляв, слід бути ощадливим, вирушаючи до чужих країв, та я розумів, що вона просто маніжитьсь, бо немає на світі жінки, байдужої до дарунків, а часом — і до самих дарувальників.

Скоро ми вже ладналися в дорогу до Парижа, багато краєвидів якого я вже впізнавав на картинах і малюнках, що їх мені показувала Жозефіна. Найперше, що вона запропонувала мені, це перебратися у френгський костюм, щоб не викликати пустої цікавості натовпу своєю білою чалмою і довгим шовковим чапаном¹. З цим я рішуче не погодився. Я готовий був відмовитися від тієї Європи з усіма її дивовижами, щоб лишень уникнути гріха відмови від чалми та благородної довжини халата. Моя рішучість змусила Жозефіну пом'якшити свої пропозиції: вона показала мені портрети багатьох стамбульських пашів і беїв² й запропонувала убратися на їхній манір, означивши свою відмінність від френгів лише червоною фескою на голові. Та я не міг погодитися і з цим так само. Я не знав, ані хто ті люди, ані що їх змусило порушувати звичай! До того ж іще в Ташкенті й Бухарі я чув, що багато хто з османли «зіпсувався», пішовши в одязі й звичаях на великі поступки Заходу.

Було вирішено, що я їду, як є: у білій чалмі, жовтими халатом і зеленими туфлями. Придбав я тільки білі, мов сніг, френгські сорочки (ніде правди діти, їхні сорочки такі біліші й кращі за наші), а також чорні шовкові шийні хусточки. Жозефіна подарувала мені (вона вельми уважлива) по кілька пар молочного й небесного кольору рукавичок, пояснивши, що в Європі всі порядні люди й мулли мають носити рукавички як знак вихованості. Проти цього я не заперечував, адже все, що прикрашає людину, личить і мусульманінові також.

¹ Схоже на жупан або халат убрання, що його чоловіки й жінки носять поверх одягу зазвичай у холодні зимові місяці.

² Титули в Османській імперії та деяких інших мусульманських країнах, що вказують на належність до високого статусу в суспільстві.

Я вже казав, що ще під час першої зустрічі з Жозефіною в театрі вона справила на мене сердечну втіху і збудила внутрішню теплоту. Подальші зустрічі лише увиразнили ці відчуття. А тепер нас чекала спільна подорож в одній залізничній гарбі, зупинки, спільні трапези й загалом таке становище, в якому перебували б вогонь і порох у безпосередній близькості. Наразі я не знав, як вчиняють френги й чи однаковий хімічний склад їхньої крові з нашою, та, не будши мумією, вже відчував, що постійне близьке сусідство гарненької й балакучої жінки завдасть мені чимало клопоту.

Я не мав причини ухилитися від подорожі з жінкою. Хвилювання, що їх вони збуджують у нас, чоловіків, приємні. Ще з давніх переказів і книжок відомо, що жінки, навіть занапащаючи, знищуючи чоловіка, роблять це, занурюючи його в море задоволень. Відомо, що пері¹ — чарівниця й цариці — вбивали чоловіків не інакше, як лоскочучи їх, доводячи до кону... Певна річ, я не бажав потонути ані в морі задоволень, ані задихнувшись у любовному чаду, так само як далекий був від гріха і лиходійних думок щодо будь-якої жінки. Проте я був молодий, повний сили чоловік, а вона — гарненька жінка. Ці дві важливі обставини могли якщо не скрушити, то завдати відчутних ушкоджень моїй філософії й вихованості. Мораль не завжди збігається з природою, і остання іноді діє так само фатально, як доля! Ці думки роїлися в моїй голові, тож занепокоєння моє посилювалося з наближенням години від'їзду. Я думав, що робити, аби не позбутися приємного товариства прекрасної френгської дівчини й водночас не пірнути в нечестиве море гріха. Довго я сушив мою бідну голову над цим питанням, прогулюючись Приморським бульваром, доки, на-

¹ Фантастичні істоти у вигляді прекрасних дівчат у перській міфології, що пізніше збереглися в переказах у тюркомовних народів Малої та Середньої Азії, Північного Кавказу, Закавказзя, Поволжя і Південного Уралу.

решті, знайшов щасливий вихід із нетрів чуттєвості, гріха, моралі й пристойності. Я мало не стрімголов кинувся в готель до мадемуазель Жозефіни.

IV

— Ну що, ви вже готові, Аббас-ефенді? — зустріла вона мене привітно, запрошуючи сісти біля себе. Авжеж, біля себе, поруч! Звідки в цих френгів таке нерозважливе поводження з чоловіками? Не інакше як у жилах європейців тече кров, подібна до риб'ячої, інакше у їхніх жінок не узвичаїлося б таке небезпечне ставлення до чоловічої статі. Від чоловіків не закриваються, їх не уникають, навіть залишаються разом, мов з якоюсь подругою. Дивний народ! Спаси, Боже! Якби таке ставлення чоловіків і жінок у Ташкенті запанувало бодай на три дні, то на четвертий, без сумніву, праведний гнів Аллаха скинув би все місто у прірву! Мабуть, європейська кров таки рідша й холодніша за східну, інакше важко пояснити звичай вільного спілкування чоловіків і жінок без замків, ґрат і запон...

— Так, — відповів я Жозефіні, — я готовий їхати з вами, але хотів би попередньо ще дещо дізнатися.

— Гаразд, що саме?

— Ви визнаєте одне з чотирьох Одкровенень¹?

— Я католичка, що вірує в Євангеліє.

— Чудово. Маєте батьків?

— Вони померли. Ви сьогодні ставите мені цікаві запитання.

— Хай легко буде їм на тому світі!

— Але до чого ці запитання, поважний мулло? Ви чимось схвильовані. Що з вами?

¹ Біблія, Псалми Давидові, Євангеліє і Коран. *Прим. авт.*

Таурат (Тора), Забур (Псалтир), Інджил (Євангеліє) і Коран — священні книги в ісламі.

1887. — 8 лютого, № 6

— Так, прекрасна ханім, я справді схвилюваний. Волею Провидіння і обставин переді мною постало важливе питання, розв'язання якого залежить однаковою мірою як від мене, так і від вас. Я сподіваюся, що ви допоможете мені в цьому.

— Охоче, але, сказати правду, я геть не розумію, в чому річ.

— Хоча треба було б, щоб не я говорив вам про це — подібні речі належить переказувати через когось, але я тут самотній, у дорозі, а тому, червоніючи по самі вуха, змушений повідомити вам, що «волею Аллаха, за настановою пророка» я бажаю взяти вас за свою дружину, якщо на тій-таки підставі ви погодитесь визнати мене своїм чоловіком. Я прошу вас, Жозефіно, погодитися на це, бо ви припали мені до серця з першого дня нашого знайомства... Я, звичайно, не знаю, що ви думаєте про мене, це справа долі, але, як людина порядна, я запропоную вам калім¹, що відповідає вашій високій достоїнності.

— Якщо ваші наміри серйозні, Молло Аббас, то зараз я вам нічого не можу сказати... Мушу подумати, — замислено мовила Жозефіна, густо зашарівшись.

— Про такі речі не говорять інакше, ніж серйозно. Подумайте. Житимемо добре. Інакше мені незручно їхати з вами, оскільки відчуваю у вашій присутності приємне хвилювання. Ваша чарівна врода солодко тішить моє серце, — додав я, поглядаючи на неї солодкими очима².

— Ви, звичайно, цілком гідна людина, Молло Аббас, та все-таки як я буду вашою дружиною, коли нас розділяє стільки всього?

¹ Плата, викуп, що сплачувався спершу роду, пізніше — батькам або родичам нареченої.

² Туркестанський вислів. *Прим. авт.*

ЗМІСТ

РОЗДІЛ І	3
ФРАНЦУЗЬКІ ЛИСТИ	5
ТАЄМНИЧА КРАЇНА	82
АФРИКАНСЬКІ ЛИСТИ	191
КРАЇНА АМАЗОНОК	210
РОЗДІЛ ІІ	241
ПЛОДИ ЧАСУ. Оповідки з життя російських мусульман М. Іскендерова	243
АРСЛАН-КИЗ (Оповідання)	276
АХМЕД-БЕК ТАШКЕСАНЛИ ТА БЕДРОС КАРАКАШ'ЯНЦЬ	303
ІВАН І СУЛЕЙМАН (Невеличке оповідання)	310
ІВАН І СУЛЕЙМАН	313
СХІД (Нариси з життя новотатар)	319
ГОРЕ СХОДУ	344
РОЗДІЛ ІІІ	351
ІСТОРІЯ АЙШІ (Нарис)	353
ХАНСТВО СПЛЯЧИХ	357
НЕПОКІРЛИВА	361

ДЕРВІШ І ХАН	365
КНЯЗЬ АЗАМАТ-БЕК.....	366
З ТОГО СВІТУ (<i>Нотатки хорошої людини</i>).....	369
БІДНА ФАТЪМА. <i>Оповідання</i>	374
БЕЗПРИТУЛЬНИЙ (<i>Із пригод д. Здорового Глузду</i>) ..	376
ДЕРВІШ.....	378